

Сергій ПОСОХОВ

УНІВЕРСИТЕТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
МІРКУВАННЯ НА ТЕМУ АВТОНОМІЇ

Останнім часом, вирішуючи нагальні проблеми освітянського життя, ми все частіше пригадуємо історію університетів, говоримо про університетські традиції. Мабуть, у цьому виявляється наше прагнення віднайти переваги університету, побачити його мету та функції в сучасних умовах, а, відповідно, – визначити стратегію його розвитку в майбутньому.

Безумовно, на різних етапах університетської історії ці переваги та традиції бачилися по-різному. Проте впевнено можна стверджувати, що ідея автономії ніколи не полишала університетських стін. Нехай вона не завжди була чітко сформульована, нехай навіть саме це слово було забороненим, але у свідомості професорів та студентів, а також у суспільній думці в цілому, університет залишався певним острівцем (символом) свободи. Якщо придивитися пильніше, то і в поведінці, і у стосунках, і в системі викладання, і в управлінні ми всюди віднаходимо ці прояви «університетського духу», а точніше, – духу університетської свободи, нероздільної з поняттям «університетська автономія».

Академічна свобода являє собою суттєву характеристику тієї моделі університету, що виникла на початку Нового часу. Вона ґрунтується на твердженні, що університет не визнає в своєму середовищі жодного авторитету, а поважає лише істину в розмаїтті її нескінченних проявів, що університет – осередок автономії розуму. Попри, здавалось би, певну пафосність, такі думки пройшли випробовування часом і викладені в міжнародних документах, які окреслюють ідеологію сучасного університету (Болонська Magna Charta Universitatum та Лімська декларація академічних свобод та університетської автономії).

Проте, якщо ми перейдемо до історичного дискурсу і спробуємо з'ясувати історичні форми цієї свободи, то зіткнемо-

ся зі значними труднощами. Навіть поверхове знайомство з працями, скажімо, присвяченими історії університетів Російської імперії, породжує сумніви: а чи була коли-небудь автономія в цих університетах, чи може, це просто історіографічний міф?

Дійсно, іноді навіть на сторінках однієї книги з приводу університеської автономії можна знайти різні думки. Ось, наприклад, ювілейне видання (до 175-річчя) про Харківський університет (Харків, 1980). З одного боку, тут стверджується, що статут 1863 р. не надав повної автономії університетам, а наступний статут 1884 р. остаточно скасував університеську автономію. Здивування збільшиться, якщо подивитися інші роботи. Може скластися враження, що кожен наступний університеський статут скасовував і без того обмежене самоврядування. Для радянської історіографії такий висновок був наперед визначений постулатом про те, що в рамках самодержавства університеська автономія не мала місця. Не дивно, що ця автономія перетворювалася на міраж. У зв'язку із цим не важко погодитися з тезою про історіографічний міф. До цього ж нас підштовхує публіцистичність, а то й заполітизованість багатьох праць. Уже в дореволюційній публіцистиці можна знайти протилежні думки як про сутність автономії, так і відносно факту її наявності в університетах. Такі розбіжності у поглядах не додають оптимізму тим, хто шукає позитивного історичного досвіду.

Проте більшість дослідників усе ж не має сумнівів у тому, що університети Російської імперії мали певну автономію. На користь цього свідчать і події перших років радянської влади, котра повела запеклу боротьбу, спрямовану на знищення університеського устрою, з метою ліквідувати “будь-яку подобу” “академічного феодалізму”. Із уст М.О.Скрипника прозвучать слова про те, що “автономія вищої школи – це абсурд”. Спроби зберегти виборність університеської адміністрації, університеську раду, систему управління “старого університету” були оголошені саботажем контрреволюційної професури. Система управління університетами, на думку авторів того часу, зайвий раз доводила факт, що “університети – справжнє дітище феодально-кріпосницького ладу”. Рада університету була оголошена “надзвичайно громіздкою організацією” з невизначеними і “мало актуальними” функціями. Справжній демократизм

вбачали в загальних зборах вузу та факультету, як тоді говорили, “без усякого парламентаризму”. До речі, в цих умовах більшість “здатних тверезо мислити” виявилася серед професури технічних вузів. Звісно, це не було випадковістю. Організація університету на основі централізму з його “єдиноначалієм” та відсутністю свобод суперечила самій ідеї університету. Поступово і в радянських університетах будуть відроджені деякі перевірені часом управлінські форми, але поняття “університетська автономія” так і залишиться серед неприйнятних для характеристики університетського життя.

Очевидно, що й пошук адекватного визначення змісту поняття “університетська автономія” також затягнувся. Серед перших визначень – спроба М.І. Пирогова, який чітко і послідовно вказав на права децентралізованого автономного самоврядного університету: 1) право розпоряджатися на власний розсуд бюджетом, “розподіляти його відповідно до потреб”; 2) спостерігати за доцільним його використанням; 3) “обирати зі свого загалу розпорядників, контролювати всю адміністративну частину університету”; 4) розпоряджатися своєю навчальною діяльністю в інтересах науки та освіти краю; 5) “відповідальність за законність і правильність своїх дій безпосередньо перед вищою навчально-адміністративною інституцією” (для цього він пропонував створити при міністрі комітет експертів, до якого запрошувати вчених). У радянській історіографії також можна зустріти поодинокі намагання визначити зміст університетської автономії (зрозуміло, з відповідним оціночним контекстом). Зокрема, таку спробу здійснила В.Р.Глейкіна-Свирська: “Затверджена статутом 1863 р. автономія в сенсі прав професорської корпорації, виборності ректорів та деканів, самостійного поповнення професорського корпусу, самостійного університетського суду, свободи організації навчального процесу та ін. була відносною, нестійкою, й тенденція влади до її обмеження, все посилюючись, призвела до статуту 1884ор., який знищив цю автономію”. На початку 1990-х років А.Є. Іванов визначив риси, так би мовити, “ідеальної університетської автономії”, якими він наділив західноєвропейську та американську вищу школу відповідного часу: “1) право контролю з боку урядової влади за діяльністю вищих навчальних закладів, але без всеосяжного керівництва ними; 2) принцип самоповнення викладацького

складу через обрання на відповідні посади радою професорів без узгодження з бюрократичними інстанціями; 3) обрання адміністрації навчальних закладів (ректор, проректор, декани, інспектор студентів) колегією професорів; 4) колегіальне самоуправління викладацького корпусу; 5) свобода науки та викладання, тобто педагогічний та науковий процес без бюрократичних регламентацій”. Але й до сьогодні зазначені “компоненти” автономії не стали предметом спеціального розгляду для визначення “меж автономії” тих же університетів Російської імперії. Для сучасної історіографії, так само як і для радянських часів, при з’ясуванні стану університетської автономії в Російській імперії залишився характерним акцент на “зовнішньому” факторі (саме тому, на нашу думку, поняття “колегіальність”, “самоуправління” значною мірою витіснені поняттям “автономія”). Дехто з авторів узагалі вважає, що сутність автономії саме і складає “перетворення університетів на самостійні, незалежні від державного контролю науково-навчальні центри”.

Слід також зазначити, що в ході ідейної боротьби зіштовхувалися різні образи цієї автономії. У своїй основі вони визначалися розумінням механізмів взаємодії суспільства та університету, соціальних функцій останнього. З’ясування суті цих образів дозволить краще зрозуміти як історичну роль університетів, так і напрямки їхнього реформування сьогодні. Можливо, аналіз цих поглядів, у певному сенсі, цікавіший за аналіз законодавства та документації, у тому числі і з точки зору осмислення нинішніх проблем. Звісно, основну увагу, у цьому аспекті, слід приділити дореволюційній публіцистиці, оскільки в ході дискусії обговорювалися реальні проблеми університетського життя. Одразу відзначимо, що основу протистояння складають погляди ліберальних та консервативних авторів. Революційно настроєні публіцисти майже не брали участі у цій дискусії, вважаючи її несуттєвою.

Послідовно зупинимося на основних складових університетської автономії та оцінках, які були висловлені з цього приводу в літературі.

I. Передусім основну увагу публіцисти звертали на проблему університетського самоврядування і роль колегіального начала.

Для прихильників університетської автономії це було одним із кардинальних питань. Серед перших про це заговорив М.І. Пирогов. На його думку, “безперечні переваги колегіального начала в тому, що воно надає максимум шансів для свідомої розумної діяльності, підтримує в людях прагнення досягти загальної користі та ліквідує особисте свавілля”. Він же зазначав, що університетська автономія робить сміливішими так званих “прогресистів” (тобто тих, хто хвилюється за суспільне, високе; це група, яка протистоїть байдужим та тим, хто захищає винятково особисті інтереси). Професор Харківського університету Д.І. Каченовський – один із активних учасників дискусії з “університетського питання” – в момент його виникнення писав, що “колегіальний устрій являв собою більш тверду огорожу проти сваволі, ніж устрій бюрократичний, який узагалі не такий зручний для народної освіти”. І далі: “Ніякі заходи уряду не заміняли самодіяльності ученої касти, без якої внутрішнє життя університету позбавлене змісту”; “досвід довів, що чим більше обмежувались права та влада колегій, чим менше уряд довіряв їм, тим скоріше та глибше падали університети”. Останній вислів став лейтмотивом подальшої ліберальної публіцистики з цього питання. У Харківському університеті такий погляд домінував і на початку 60-х років XIX ст., і на початку XX ст. Щоб переконатися у цьому, досить прочитати та порівняти міркування Ради університету у 1862 та 1901 рр. Зокрема, на початку XX ст. стверджувалося, що “сучасний суто бюрократичний устрій університетів – ненормальний... Головним злом ми визнаємо дух байдужості, який став неминучим результатом недовіри (підкр. авт.) міністерства до університетів і, як природних наслідків її, суворої та надмірної регламентації [...]. Лише колегіальне начало з автономією можуть зруйнувати цю шкідливу штучну перешкоду [між студентами та професорами – П.С.], підняти науковий рівень університетів та моральний авторитет професорів, оздоровити, нарешті, значною мірою й середовище тих, хто навчається”. До речі, ще Пирогов зазначав, що автономний університет неможливий без громадської думки студентів. Що ж стосується суспільної думки професорської колегії, то засобом проти безвідповідальних заяв та дій він же пропонував друкувати протоколи ради. (Ця пропозиція частково була реалізована).

Проте слід зазначити, що навіть активні прихильники колегіальності зазначали, що вона може мати й негативні наслідки, що вона можлива лише за певних умов. Так, Пирогов вважав, що “колегіальне начало потребує не лише розвитку, а й розвиненості”. Він із жалем зазначав, що університет його часу “лише на ім’я колегія”, “щось схоже на корпорацію”, тут немає загальної думки, і в той же час, широко розповсюджені “недуги” – непотизм, апатія, формалізм. Деякі ж хвороби, на його думку, (і особливо “дух партій”) автономія навіть може підсилити. Він же вказував на складність завдання вписати автономний університет до централізованої держави, зробити його менш бюрократичним, поставити поза бюрократичним устроєм. Та все ж вважав це можливим, якщо дотримуватися права корпорації на свободу думки та слова, зробити університет децентралізованим, коли міністерство тільки контролює правильний хід самоврядування. До речі, виходячи з цього міркування, він заперечував необхідність однотипних статутів.

Представникам консервативних кіл було притаманно акцентувати увагу передусім на недоліках автономії, іноді приписуючи їй всі університетські проблеми. Такі голоси звучали вже під час обговорення проекту статуту 1863 р. Зокрема, попечитель Харківського навчального округу Д.С. Левшин висловив сумнів щодо колегіального начала як єдиної прогресивної сили. “Кажучи послідовно, – на думку Левшина, – слід було б для підсилення колегіального духу ліквідувати вплив міністра на університет і надати кожному з них значення держави в державі, чого немає і бути не може в жодній цивілізованій країні”. Він вважав, що “учена каста” ледь уміє користуватися та дорожити вже наданими їй правами колегіальної самостійності, а вирішальний вплив, на його думку, мають зазвичай кілька осіб, які або можуть перекричати інших, або придушити їхні переконання словесною діалектикою.

У подальшому критики колегіального начала були більш жорсткими у своїх оцінках. Так, М.А. Любимов вважав, що “члени університетських корпорацій, будучи професорами, у той же час є чиновниками, до того ж у більш прямому значенні, ніж, наприклад, члени судового відомства”. Такий погляд на професуру пояснює оцінки університетського самоврядування. Він характеризував чинну (за статутом 1863р.) систему як

“систему управління потроху всіма і ніким”, “систему загальної безвідповідальності”. Він вважав, що коло повноважень ради слід обмежити предметами, які стосуються винятково “наукової та навчальної діяльності університетів”, з “цілковитим видаленням у них усіх справ економічного та бюрократичного характеру”. Він обурювався, що ради з презирством ставляться до “навчально-технічних” справ і претендують на роль “кумедного парламенту”. На думку Н.П. рГилярова-Платонова, самоврядування “здатне тільки вести до вузької корпоративної винятковості, до кумівства, до розвитку особистих інтриг, а не до процвітання науки”. М.Н. Катков говорив, що із введенням статуту 1863 р. професорські колегії стали володарювати безконтрольно. В.М. Пуришкевич був іще категоричнішим. Він писав слово “автономія” в лапках, говорив про “горезвісну автономію” і вважав, що саме автономія призвела до розпаду університету. Та все ж таких поглядів дотримувалася меншість. Не буде перебільшенням сказати, що за колегіальність висловлювалася університетська більшість.

У зв'язку з проблемою колегіальності особливої гостроти набуло обговорення питання про роль і повноваження університетських рад та окремих університетських посадовців. Уже під час обговорення проекту статуту були висловлені думки з цього приводу. Зокрема, М.І. Пирогов вважав, що “для процвітання наших університетів необхідно знову посилити автономію рад”. Тоді ж були висловлені й реальні пропозиції щодо підвищення ролі рад. Проф. Березін звертав увагу на те, що управління розділене між правлінням та радою, але при цьому всі матеріальні засоби належать правлінню. Відповідно, рада виявлялася позбавленою можливостей для реалізації рішень. Він пропонував сконцентрувати управління в руках ради. Про це ж писав і К.Д. Кавелін. Він відзначав, що більшість професорів не мають навіть уявлення про матеріальний стан університету, а в раді вони займаються безліччю другорядних поточних справ. На його думку, слід було б визначити взаємні стосунки ради та правління таким чином, щоби зробити раду центром загальних справ та порядкування, а правління – органом виконавчим, де зосереджуються поточні справи. Суперечності, які виникли в правлінні, повинні розглядатися в раді. Подібні погляди висловлював проф. Утін. Він також вважав за необхідне посилити роль ради, зокрема,

через надання права голоса в раді ад'юнктам та доцентам, “які читають цілу самостійну науку”. (Так само рада Харківського університету пропонувала збільшити склад ради за рахунок “старших доцентів”). Проф. А.М. Бекетов наполягав на необхідності передати в розпорядження ради “господарчу частину”, право розпоряджатися коштами університету. Обов'язок правління, на його думку, мав полягати винятково у виконанні рішень, затверджених радою, та у нагляді за будівлями університету. Подібної думки дотримувалися В.Д. Спасович та ради Московського й Харківського університетів. Задля того, аби позбавити раду можливих прорахунків під час прийняття рішень, як уже зазначалося, М. І. Пирогов пропонував друкувати протоколи засідань та доводити думку меншості до попечителя. Супротивників підсилення ролі ради під час обговорення проекту статуту фактично не було. Важливо зазначити, що й уряд дотримувався такої ж думки. В офіційній записці щодо введення статуту 1863 р. вказується, що “у подальшому університетська автономія може набути ще більшого розвитку; тоді, ймовірно, стане можливим деякі зі справ, що тепер затверджує попечитель, передати на остаточне затвердження радам”.

У подальшому прихильники університетської автономії продовжували наполягати на вирішальній ролі ради в системі університетського управління. Консервативно ж налаштовані автори почали більш рішуче висувати докази протилежного характеру. Зокрема, М. А. Любимов вважав, що покладати управління на збори з 30-50 членів, де немає особистої відповідальності, навряд чи доцільно. Так само він вважав недоречним накопичення у раді різноманітних справ. На його думку, краще було б зовсім вивести з кола обов'язків ради справи “економічні та бюрократичні” й зосередити увагу членів ради на навчальних проблемах. Дилемі ж “рада-правління” він пропонував вирішити таким чином, щоби зробити центральним органом університетського управління сенат (фактично розширене за рахунок представників факультетів правління). Любимов називав університетську раду “потішним” парламентом і наводив приклади обмеження університетського самоуправління на Заході. Він дивувався, коли інші вважали, що з розширенням повноважень рад почалася нова ера в житті університетів і в цілому негативно оцінював результати реформи

1863 р. в галузі управління. Зокрема, він не бачив користі у залученні до роботи ради екстраординарних професорів (наслідком вважав посилення підлабузництва), підкреслював несправедливість представництва факультетів, переваги тих членів ради, які вагаються під час прийняття рішення.

Загострення дискусії спостерігається наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років у зв'язку з намаганнями уряду внести зміни до статуту 1863 р. У перебігові полеміки навіть деякі прихильники самоуправління почали вважати, що центр університетського життя необхідно перенести “з ради до факультету”. На цьому вже кілька років поспіль наголошували критики статуту 1863 р., вважаючи університетську раду некомпетентною в багатьох справах, особливо ж наукових. Такий погляд знайде відображення в новому статуті 1884 р., коли права факультетських рад будуть розширені, а університетської – урізані. Але обмеження повноважень університетської ради було одразу сприйняте ліберальною громадськістю як обмеження (а то й скасування) автономії. Й університетські ради, й окремі професори, й публіцисти протягом багатьох наступних років виступали за відновлення й розширення прав університетських рад. Така позиція яскраво виявилася у 1901 р., коли міністерство ініціювало обговорення напрямків можливих змін в університетському житті. Зокрема, і рада, і ректор Харківського університету тоді висловилися за збільшення самостійності вченої колегії. У відповіді ради читаємо таке: “Рада має бути вищою інстанцією і в справах науково-навчальних, зосереджених у факультетах, і в справах, які стосуються матеріальних потреб університету і перебувають у віданні правління, і в справах судово-адміністративних, що також розглядаються правлінням. Не можна забрати в ради й права розпоряджатися фінансами університету, особливо ж його спеціальними коштами”. Утім, тільки-но у 1905 р. були введені “тимчасові правила”, які значною мірою відновили дію принципів статуту 1863 р., під час обговорення проблем колегіального управління знову виникли сумніви у дієздатності багатолюдної ради, відродилася ідея “сенату”, постало питання про представництво у раді “молодших викладачів”, знову виникла дилема: “університетська рада – факультет”. Гостро було поставлене питання й про шкідливість передачі на суд університетської ради результатів захисту дисертацій на факультеті,

оскільки в цьому разі особливо виявлялися некомпетентність і інтриги. Ці проблеми були серед основних при обговоренні наступних проектів статутів, але так і не були вирішені на практиці.

У радянські часи боротьба з “кастовістю” професури призведе до того, що принцип колегіальності значною мірою втратить своє значення в університетському житті. Широкі збори трудового колективу лише зовні свідчать про демократизм рішень. Насправді вони ставали засобом лігітимізації переважно одноосібних рішень. Такі традиції перейшли у сучасні українські університети.

Наведена вище дискусія, на наш погляд, не лише яскраво відображає погляди сучасників на проблеми університетського самоврядування, а й дозволяє визначити основні напрямки наших можливих міркувань щодо розширення автономії сучасних університетів України. Зокрема, на нашу думку, слід акцентувати увагу на таких моментах:

1. Проблема співвідношення одноосібної відповідальності та колективного рішення. У будь-якому разі, на наш погляд, слід юридично закріпити перехід від єдиноначальності до колегіальності. Це, зокрема, можна зробити шляхом підвищення ролі університетських статутів (аж до затвердження їх в якості окремих законів).

2. Проблема взаємодії “законодавчої” (рада) та “виконавчої” (ректорат) влади. На нашу думку, рада університету має стати вищим органом університету, з вельми широкими повноваженнями. Вона має перетворитися на університетський парламент з відповідними функціями (затвердження бюджету, формування виконавчих органів, визначення структурних змін, регулювання параметрів навчальної діяльності, механізмів стимулювання перспективних наукових напрямків). У зв’язку з цим у межах ради можуть створюватися постійно діючі комітети та комісії. Рада формується з членів, обраних на факультетах (рівне представництво). Засідання ради мають бути відкритими. Ректорат (правління) має стати виконавчим органом ради університету, зі звітністю на рівні ради. Конференція трудового колективу має перетворитися на своєрідний університетський референдум, на її розгляд мають виноситися питання змін до статуту або інші кардинальні питання, за дотримання відповідної

процедури формулювання та винесення на обговорення цих питань.

3. Проблема контролю за діяльністю університету. Такий контроль, на нашу думку, можна здійснювати через наглядову раду та експертні комісії міністерства, оцінки яких могли би базуватися на аналізі щорічних даних про діяльність університетів (із відповідною реакцією з боку міністерства на незадовільні показники). Раз на п'ять років будь-який університет слід піддавати комплексній перевірці (комісія експертів із представників інших університетів).

II. Наступна проблема, яка була в центрі дискусій другої половини XIX – початку XX ст., про університетську автономію – право університетів самостійно вирішувати кадрові питання шляхом вибору як викладацького, так і керівного складу, із заміщенням вакансій через певний період.

Аналіз почнемо з ліберальних публіцистів. М.І. Пирогов писав, що автономія несумісна з призначенням професора. Деякі автори вважали, що вибори – споконвічне вагоме надбання університетів, і будь-яке його обмеження підірве існування цього закладу, що саме університетське самоврядування і полягає у виборі свого керівництва та поповненні свого складу. Саме у виборах із таємним голосуванням вони вбачали можливість уникнути застою та самоуправства. Це питання набуло особливої гостроти під час обговорення проблем виходу професорів на пенсію та виборів нового керівного складу університетів. Один із авторів того часу писав: “Якщо професора вибрала та затвердила рада і вища влада, він залишається на своїй посаді 25 років. Добре і університету, і студентам, якщо вибір був вдалий. Але якщо він не вдалий, тоді лише смерть або тяжка хвороба зможуть звільнити університетську молодь від цього тягаря.... А скільки моральних та розумових утрат зазнає академічна молодь протягом цих 25 років!... А професор між тим отримує від керівництва чини, ордени, платню та пенсію, а головне, протягом 25 років закриває своєю особистою бездіяльністю доступ до університету комусь іншому.” Ліквідувати недоліки в механізмі ротації кадрів, на думку більшості учасників дискусії, повинна була справедливо організована система виборів. Проте вже Пирогов говорив, що автономія не гарантує позбавлення від посередності. Любимов,

Вальтер та інші консервативні публіцисти стверджували, що самооновлення призводить до утворення замкненого кола, духу касти, що через це розповсюджуються інтриги та підлабузництво. При цьому, як відзначав Вальтер, “дуже легко вислуговуються до кафедр нездари, а люди, які мають самостійні погляди, різкі, правдиві, незалежні характери, які зазвичай стають найкращими професорами, до кафедр не доходять”. Саме тому вибір та призначення міністром, на їхню думку, може бути кращим і об’єктивнішим. Замкненість університетських корпорацій закриває шлях талантам. Проте навіть ці автори не виступали проти виборів, вони протестували проти виняткового права самопоповнення. Не можна не визнати гідною уваги і пропозицію підсилити в університетах роль приват-доцентів як резерву майбутнього професорського корпусу. Не розкриваючи детально змісту цієї пропозиції, відзначимо, що тим самим передбачалося створити конкурентне середовище, яке не тільки стимулювало би професуру наполегливо працювати, а й створювало би умови для відбору талановитих викладачів, а не лише вчених.

Як уже зазначалось, автономію вбачали також у праві виборів університетом ректора та інших посадових осіб. Періоди, коли ректор та декани призначалися міністром (за рекомендацією попечителя), вважаються, і не без підстав, періодами реакції в історії університетів. Та слід зазначити, що межі університетської автономії часто визначалися не лише співвідношенням влади ради та попечителя, а й ради та ректора. Підсилення ролі ректора за послаблення ролі ради теж бачилось обмеженням самоврядування. В цілому, становище ректора в російських університетах нерідко було двоїтим. Так, за статутом 1863 р., він був радше першим серед рівних, виконавцем волі ради, і в той же час особою, відповідальною за стан університету. Зазначимо, що самі ректори за таких умов прагнули ставати на бік ради, прикрившись відповідним параграфом статуту. І в цьому також проявлялася прихильність ідеям автономії. Право обрання ректора та деканів університетською радою не ставилося під сумнів навіть багатьма консервативно налаштованими авторами. Дискусійним стали питання про термін перебування їх на посаді та повноваження. Ще під час обговорення проекту статуту 1863 р. М. І. Пирогов зазначив, що чотири роки – надто тривалий термін. Він вважав,

що це відволікає керівників від наукових занять, і пропонував обирати ректора на два роки, а декана – на один рік. “Ніщо не завадить обрати більш здібного ще на один рік, і ще кілька разів, якщо той, хто обирається, не відмовиться”, – писав він. Такої ж думки дотримувалася рада Харківського університету і деякі іноземні професори, які брали участь в обговоренні проекту статуту (всі пропонували обмежити термін і для ректора, і для декана одним роком). Але, мабуть, не лише турботою про науковий авторитет пояснювалася така позиція. Той же Пирогов, наприклад, писав, що надзвичайні збори ради – це можливість для зловживань ректора. Г. Ф. Симоненко зазначав, що це зменшить вплив “духу партійності”. Очевидно, що ротація кадрів виглядала як засіб проти авторитарних тенденцій. Хоч би як там було, але саме можливість ради університету самостійно обирати своїх керівників уже в дореволюційні часи стала вважатися важливою ознакою наявності в університетах автономії.

У сучасних університетах України кадрові питання набули значної гостроти. І рік не лише у збільшенні віку кадрів, як зазвичай пишеться. Вибори професорів, ставши справою ради університету, перетворилися на формальність, бо переважну більшість цієї ради складають люди, які за своїм фахом та приналежністю до іншого факультету просто не можуть прийняти свідоме рішення. Недосконалість механізму вирішення кадрових питань наочно виявляється ще й у тому, що переважна більшість (а іноді 100%) викладачів вищої школи є випускниками тих самих ВНЗ, де вони працюють. Така ситуація є позитивною лише з першого погляду. Зворотній бік цієї медалі – кланова замкненість, особиста залежність, підбір “слухняних та покірних”. За останні роки, здається, така тенденція лише посилилася. Нагадаємо, що цю проблему намагалися вирішувати в дореволюційний період через інститут так званих приват-доцентів. Однак цей досвід у радянські часи було відкинуто. Нормою вузівського життя на багато років стало дотримання “державних стандартів”, а формалізм став однією з ознак вузівської кадрової політики. Так само й вибори керівників університету, які відбуваються на конференціях трудових колективів, навряд чи можна вважати ефективними. Для більшості делегатів зборів діяльність кандидатів на посаду ректора часто є невідомою. Тривалий семирічний термін перебування на посаді та перевибори, які дозволяють

одним і тим самим особам керувати впродовж десятиліть, на нашу думку, є підґрунтям для застійних явищ. Наслідки такої політики очевидні – занепад системи. Усе сказане в першу чергу стосується саме університетів, бо університет, за визначенням, має бути центром найвищої концентрації талантів, людей неабияких творчих здібностей.

У зв'язку з наведеним, на нашу думку, сьогодні є сенс у тому, щоби більш детально вивчити такі проблеми:

1. Проблема відбору викладачів. На наш погляд, слід здійснити зміни у системі ротации кадрів: обов'язковий конкурс по закінченні терміну контракту, обрання на факультеті всіх викладачів, незалежно від посад, таємним голосуванням, слід надсилати відомості про конкурс в інші університети та спеціальний комітет міністерства, передбачити переваги для випускників інших університетів (як у сучасних німецьких університетах), ввести вікові обмеження для участі в конкурсі, ввести посади приват-доцента та професора-консультанта.

2. Проблема принципів обрання керівників університету. На нашу думку, обрання слід проводити на раді таємним голосуванням (включно з ректором), треба скоротити термін перебування на керівній посаді максимум до чотирьох років, обмежити перебування на цій посаді двома термінами.

III. Серед найбільш характерних сюжетів, які зустрічаються на сторінках публіцистичної літератури з університетського питання у другій половині XIX – на початку XX ст., – проблеми академічної свободи (здебільшого йшлося про свободу слухання/навчання та викладання). Протягом усього періоду, що вивчається, ця тема залишалася актуальною. Один із основних принципів гумбольдтівського університету – принцип свободи викладання та дослідження – й багатьма російськими вченими визнавався основою автономного університету. Втім, тлумачення його, а тим більше пропозиції щодо запровадження у практику російських університетів, суттєво відрізнялися.

Переважна більшість авторів дотримувалася думки, що в російських університетах навчання не є вільним. Такий погляд панує в літературі протягом усього дореволюційного періоду. Напередодні прийняття статуту 1863 р. висновок про те, що університети мають відрізнитися свободою навчання, що треба

надати цю свободу російським університетам, – вельми розповсюджене явище. “Для нас, – писав М.І.пКостомаров, – у засобах університетської освіти найдорожчою є свобода”. Немає сумніву в тому, що цю свободу автори часто поєднували з тим загальним рухом у суспільстві, сучасниками та учасниками якого вони були. “Головна умова університетської освіти полягає в тому, щоби знання набувалися добровільно. Людина, яка працює за примусом, не може працювати добре. Це буде та сама кріпацька праця – знов як-небудь, яка так довго губила наше суспільство”, – писав один із точасних професорів.

Однак уже тоді пролунали й певні застереження. Так, К.Д. Кавелін зауважив, що стосовно свободи викладання й навчання існують різні думки: “...отримавши нехарактерне політичне забарвлення, свобода викладання та навчання, з одного боку, збудила проти себе упередження, яких сама по собі не заслуговує, а з іншого – стала знаряддям у руках політичних партій. Результатом було, що вона почала ідеалізуватися або в кращому, або у гіршому сенсі...”. Він же зазначав, що хоча, за його переконаннями, у свободі – вся таємниця прекрасної німецької університетської організації, ця свобода критикується з різних боків. Утім, характеризуючи свободу навчання в Німеччині, він відзначав не лише, так би мовити, політичний бік справи. К.Д. Кавелін писав, що ця свобода не під силу кожному студенту, оскільки вимагає чималої самоорганізації. Однак для багатьох, перш за все – для ліберально налаштованих публіцистів, такі застереження не мали сенсу. Вони більш активно й послідовно звинувачували російську систему університетської освіти за надмірну регламентацію, канцелярський дух, примусовість та формалізм, велику кількість обов’язкових предметів, якими був переобтяжений студент. І в подальшому ці автори виступали проти “обмежувальних заходів”, переконували, що втручання “канцелярії” в університетське викладання є нераціональним. Інколи академічна свобода трактувалася досить широко, і йшлося про “відкритість університетів”, дозвіл навчатися жінкам тощо. В результаті обговорення, у статуті 1863 р. з’явилося положення про те, що університетські ради можуть приймати рішення про “поділ факультетів на відділення” та “встановлювати, які з навчальних предметів мають бути обов’язковими для студентів”. Ці рішення через попечителів мали передаватися на затвердження

міністру. Введення статуту 1884 р. дещо обмежило зазначені права університетів, хоча новації здійснювалися під гаслом забезпечення саме академічних свобод. Утім, на початку ХХ ст. спостерігається черговий сплеск боротьби за свободу викладання та слухання. Знову з боку ліберальної професури лунає теза про те, що свобода викладання є “корінним та первинним джерелом свободної думки”. У 1907 р. боротьба за академічну свободу призведе до запровадження так званої предметної системи, яка гарантувала вільний вибір якщо не курсів, то принаймні порядку їхнього вивчення, унеможливила більш-менш чіткий контроль за відвіданням лекцій. У результаті виявилися деякі негативні наслідки: чимало студентів, маючи підручники, зовсім не відвідували лекції, в лекційний час вони працювали, заробляли на життя або відпочивали, а в університеті з’являлися лише в екзаменаційну пору. Звичайно, така система тепер викликала критику з боку консерваторів та політично поміркованих авторів, які вважали її системою для ледачих і розбещених студентів.

Змістовна частина курсу, ступінь його повноти, обсяг, термін викладання – все це тривалий час фактично залежало від викладача, його поглядів на предмет і методи викладання. Однак навряд чи викладачі почувалися вільними у своїй професійній діяльності. Не випадково, що під час обговорення проекту статуту М.І. Костомаров підкреслив: “Так само і в лекціях професорам слід надати найширшу свободу, як у виборі предметів, так і способів викладання”. І в подальшому публіцисти відзначали, що статут 1863 р. не допустив свободи викладання. Втім, далеко не всі були такої думки. Так, М. А. Любимов зазначав: “Що і як читає професор, залишається без нагляду, програми подаються, але чи виконуються вони, нікому немає діла, ані ректору, ані декану, ані ще менше раді”. Але більшість публіцистів і на початку 1860-х, і пізніше відзначали відсутність стимулів для професури поліпшувати свої навчальні курси. Вже на початковій стадії дискусії засобом змінити ставлення професорів до своїх обов’язків пропонували введення посади приват-доцента та гонорару. Так, на думку М. П. Гилярова-Платонова, порожні аудиторії та провал на державних іспитах тих, хто навчався в поганих професорів, усе розставить по своїх місцях. Запровадження такої системи почалося з прийняттям статуту 1884 року. Однак, як зазначав П. Г. Виноградов, з часом “усі елементи цієї

системи переродилися й виродилися”. Особливе обурення ліберальної професури викликало втручання міністерства у змістовну частину навчання: “Професорам, які користуються загальноросійською, а іноді й європейською славою, доводилося вислуховувати не лише повчальні настанови з предмету наук, що ними викладалися, а іноді й суворі зауваження, на кшталт того, що певний предмет особливо неякісно викладається в такому-то університеті”. Утім, ще більш принизливими виглядали розпорядження щодо змісту навчальних планів та програм. Зазначимо, що на початок ХХ ст. свобода викладання вже недвозначно трактувалася як невід’ємне право університету. Навіть колишній міністр освіти П.М. фон Кауфман писав про те, що свобода викладання виявляється у самостійності університетів встановлювати плани викладання й визначати вимоги для отримання факультетських свідоцтв.

Професура університетів традиційно відстоювала також право вільної наукової діяльності. І все ж, попри критику, саме університети бачилися осередками науки, яка має перетворити все суспільство. Їхня наукова функція бачилася основною. Ось як писав про це Л. І. Петражицький: “Університети – осередки науки та джерела просвіти. В університетському питанні є дещо, і дещо чимале! В ньому питання життя чи смерті, в усякому разі, питання процвітання чи падіння науки в країні, і не лише науки у вузькому сенсі слова, а й того процесу просвіти, який не обмежується впливом на декілька тисяч юнаків, а розповсюджується на цілий великий організм держави й суспільства, на дух, розум та серце народу взагалі”. Такої ж думки був С.М. Трубецькой, для якого поняття “наука” та “прогрес” були нерозривні. При цьому вони вважали, що справжня наука може розвиватися лише в автономному університеті. В.І. Вернадський писав, що автономія ще потрібніша для плідної наукової діяльності, ніж для організації наукового викладання. Сучасні дослідники, характеризуючи стан науки в дореволюційних університетах, відзначають роль статуту 1863 р., який “зменшив бюрократичний вплив та надав більше коштів та простору для розгортання наукової роботи”. Взагалі робиться висновок про те, що законодавча база, яка визначала наукову діяльність університетів, порівняно з іншими сферами, була більш сталою та послідовною. Поступово формується думка, що в цілому

діяльність Міністерства освіти з питань організації наукового життя Росії дала позитивні результати. Не кажучи про певні ідеологічні обмеження, зазначимо, що дореволюційні університети мали право присвоєння вчених ступенів та звань. ВАК – це винахід уже радянського часу.

Наочним прикладом для розуміння сучасної ситуації в університетах України та навколо них є негативні тенденції в системі атестації наукових кадрів. З одного боку, ми спостерігаємо старіння наукових кадрів, особливо у сфері фундаментальних наук, а з іншого – стрімке зростання кількості захищених дисертацій в галузях економіки та педагогіки (при цьому чимало дисертантів є людьми, насправді далекими від науки). Намагання регулювати процес присудження наукових ступенів обернулося ще гіршими наслідками: надзвичайною бюрократизацією, формалізмом, зловживаннями чиновників від науки. За цих умов бажаних долати ці перепони серед творчих людей, ясна річ, виявилось небагато. Натомість кар'єристи різних мастей охоче прийняли такі правила. Вони знають, що за панівного чиновництва та за існуючими правилами, врешті-решт адміністративні посади будуть їхніми. Навіть здібні вчені за таких умов швидко еволюціонують за “законом Іонича”. Звичайно, така ситуація не сприяє розвитку науки.

Які проблеми, з огляду на викладене, є ключовими для нашого сьогодення? Що можна запропонувати в цих умовах?

1. Проблема меж академічної свободи. На нашу думку, державний стандарт для класичних університетів має визначатися кількістю годин, а не змістовним наповненням навчальних планів. Регулятивна функція міністерства в навчальній сфері має виявлятися на рівні експертних науково-методичних рад із представників усіх університетів (альтернатива – рада деканів). Нормою університетського життя має стати варіативність навчального процесу в університетах. Введення посади приват-доцентів могло би сприяти розширенню спектру навчальних дисциплін та подоланню монополізму у навчанні.

2. Проблема стимулів академічного зростання. На наш погляд, слід передати остаточне право присудження наукових ступенів (але не звань) університетам, при цьому слід позбавити володарів наукових ступенів усіх пільг та переваг, окрім права на отримання певних учених звань. Учені звання обов'язково пов'язувати з

конкретним університетом та підтверджувати кожні п'ять років через відповідність певним критеріям на рівні зазначених вище експертних рад. (У даному разі ми свідомо не торкаємося матеріальних стимулів).

Безумовно, ці та інші міркування щодо меж автономії сучасних університетів України слід обов'язково поєднувати з проблемою місця університету в освітній системі. Хоча університети в Україні й були відновлені у 1933 р., але їхнє місце в освітній системі так і залишилося невизначеним. Вони, як і раніше, протистояли спеціальним (професійним) школам, але вже не готували "еліту". На тривалі десятиліття університети були позбавлені можливості готувати управлінські кадри. Вважалося, що управлінець узагалі не потребує якоїсь особливої освіти. У наш час думка змінилася. Тепер вважається, що управлінцю потрібна освіта, але суто управлінська. В результаті виникли відповідні спеціальні ВНЗ, де навчають "чиновницької справи". Університети знову залишилися у невизначеному становищі. Вони готують учених? Але їх потрібно дуже мало. Вчителів? Так є педагогічні інститути. Такий погляд, який є вельми поширеним, свідчить про суто прагматичний, утилітарний підхід до ролі вищої освіти і, зокрема, університетів. Загальноприйнятим є твердження, що у вищій школі дають спеціальні знання. Знання при цьому виступають у ролі багажу, без якого успіх неможливий. Звичайно, у такому разі, чим більш вузькоспеціалізовані знання, тим краще. Навчання ж як процес формування стилю мислення й поведінки частіше за все не згадується. Хоча ще Ф. Шиллер казав про те, що університет не для тих, хто бажає "заробити собі на шматок хліба". Цим ми не хочемо сказати, що університет не веде до кар'єрного росту чи успіху, ми хотіли лише підкреслити, що університет, за своєю ідеєю, має принципову відмінність від спеціальної школи. Вона полягає в тому, що незалежно від факультетської приналежності, тут розвивають творчі здібності, в сенсі розвитку здібності до наукового мислення, яке здатне не просто відтворювати певні зразки, а знаходити оригінальні шляхи вирішення складних проблем. Усе навчання має бути націленим на розуміння Всесвіту, на пошук Істини, на усвідомлення свого призначення у суспільстві¹. Звичайним у цих умовах має бути досить вільний вибір навчальних курсів, міжфакультетська

взаємодія, широка гуманітарна підготовка. Виходячи зі сказаного, не дивно, що у розвинутих країнах більш як 80 % управлінців закінчили університети. У нас же ці функції здебільшого виконують інженери.

Невизначеність місця університетів в освітній системі призвела до того, що в Україні вони лише “серед рівних”. Коли фінансування більш-менш стабільне, цей факт не є загрозливим. Інша річ, коли воно обмежене. За умови, що “всім сестрам роздають по сережці”, університети починають деградувати. І це зрозуміло. Навчання у них більш затратне, а сподівання на швидкий успіх часто примарні. Відповіддю університетів стало скорочення фундаментальних досліджень і звуження фундаментального сектору освіти. Натомість неймовірно зросли прикладні (“хлібні”) сектори. І все ж, слід визнати, що ідея університету не вмерла. Наочним прикладом є намагання технічних ВНЗ створити гуманітарні факультети і розширити свої межі до кордонів класичного університету. На нашу думку, серед іншого, останній факт є свідченням боротьби за лідерство в межах регіональної освітньої системи.

Останніми роками лідерство в регіоні стало навіть більш привабливим, аніж в Україні в цілому. Прагматизм бере своє: “Краще синиця в руці, ніж журавель у небі”. До того ж, усі добре розуміють, що майбутнє за тим, хто захопить це “місце під сонцем”. Саме тому вже просто думка про можливість створення університетських округів сприймається з боку керівництва багатьох ВНЗ із невдоволенням. Хоча, лише виходячи з принципу раціоналізму, зрозуміло, що оптимальною є система з класичним університетом всередині і різноманітними прикладними вищими навчальними закладами на периферії. Звичайно, становище класичного університету має бути більш стабільним за рахунок держави, а мережа прикладних закладів більш рухливою і спиратися на ресурси і потреби регіону. Складним є питання: а чи слід робити такі округи на основі областей, і як бути з концентрацією (або, навпаки, незначною кількістю) ВНЗ в окремих регіонах? Але це – інше питання.

Звісно ж, це далеко не повний перелік питань, який став і міг би ще стати предметом обговорення. Але вже й він дозволяє зрозуміти, що проблема автономії університетів стає ключовою для їхнього розвитку. Результатом таких змін стало би створення

механізму самооновлення університетів, підвищення відповідальності за їхню діяльність з боку колегіальних органів управління, посилення причетності більшості співробітників до вирішення навчальних проблем університетської освіти та науки. Це сприяло би запобіганню запровадження непродуманих заходів у межах всієї освітньої системи, а варіативність дозволила би відбирати й підтримувати найбільш життєздатні форми. Врешті-решт відродження класичних університетів як оплоту демократії стало би фактором більш швидкого просування України на шляху створення громадянського суспільства.

Колись В.І.Вернадський сказав так: “Той рух, що призводив до автономної російської школи у 1804, 1863, 1905рр., призведе до неї знову за перших-ліпших сприятливих обставин”. Хочеться сподіватися, що такий час настав. І, можливо, завдяки нашим зусиллям хтось із вихованців університету скаже, як сто років тому: “Горда самостійність університетської колегії завжди складала головну міць та силу університету”.

Література:

1. Вальтер А.П. Мнение об изменении университетского устава 1863 года // Русский вестник. – 1873. – № 12.
2. Вернадский В.И. Публицистические статьи. – М., 1995.
3. Виноградов П. Г. Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. – 1901. – Кн. 10.
4. Воробьев В.А. К истории наших университетских уставов // Русская мысль. – 1905. – №12.
5. Гиляров-Платонов Н.П. Университетский вопрос. (“Современные известия”, 1868-1884 гг.). – СПб., 1903.
6. Евлахов А.М. Бюрократическая наука (К вопросу о замещении унив. кафедр). – Ростов н/Д, 1915.
7. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1-2.
8. Зелинский О. Университетский вопрос в 1906 году // Журнал министерства народного просвещения. – 1906. – Ч. 4. – № 8, отд. 4.
9. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991.
10. Кавелин К.Д. Свобода преподавания и учения в Германии // Собр. соч. – СПб., 1899. – Т.3.

11. Кауфман П.М., фон. Новый университетский устав // Журнал Министерства народного просвещения. – 1909. – Ч.22. – № 7, отд.4.
12. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX. века. – М., 1971.
13. Линниченко И.А. Проект нового университетского устава. – Пг., 1916.
14. Любимов Н.А. Мой вклад: Ст., зап., чтения, заметки. Т. 1. Университетский вопрос. – М., 1881.
15. Модестов В.И. Университетский вопрос // Наблюдатель. – 1882. – № 2.
16. Общий устав императорских российских университетов. – СПб., 1863.
17. Общий устав императорских российских университетов. – Харьков, 1884.
18. Ответ Совета императорского Харьковского университета на вопросы, предложенные министерством народного просвещения, об изменении устава 1884 года. – Харьков, 1901.
19. Петражицкий Л.И. Университеты и наука: Опыт теории и техники университетского дела и научного самообразования. Т. 1. – СПб., 1907.
20. Пирогов Н.И. Избр. пед. соч. – М., 1985.
21. Посохов С.І. Образи університетів російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Харків, 2006.
22. Пуришкевич В.М. Материалы по вопросу о разложении современного русского университета. – СПб., 1914.
23. Ряппо Я.П. Об управлении высшей школой // Путь просвещения. – 1924. – № 4 – 5.
24. Симоненко Г.Ф. Возможно ли возрождение наших университетов при сохранении в них нынешней системы преподавания. – Варшава, 1901.
25. Тимирязев К.А. Академическая свобода: (Мысли вслух старого профессора) // Тимирязев К.А. Наука и демократия: Сб. ст., 1904 – 1919 гг. – М., 1963.
26. Трубецкой С.Н. Татьяна день // Собр. соч. – М., 1907. – Т. 1.
27. Харьковский государственный университет, 1805 – 1980: Ист. очерк. – Х., 1980.

28. Щетинина Г.И. Идейная жизнь русской интеллигенции: конец XIX – начало XX в. – М., 1995.

29. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века. – М., 1993.

ПРИМІТКА

¹ Ще на початку XX ст. автори праць з університетського питання вважали “значним злом сучасного академічного життя надзвичайну спеціалізацію університетського викладання”, висловлювалися проти надто ранньої спеціалізації, “яка дає ремісників, а не вчених і тим більше не вчителів”. Такий погляд був визначальним. У довіднику для абітурієнтів 1917 р. зазначалося, що з університетів “не виходять ані вчителі, ані адвокати, ані судді, ані інші чиновники, але вони випускають у життя людей, які отримали юридичну, математичну, філологічну та іншу освіту, які, присвятивши себе відповідній діяльності, повинні швидко зорієнтуватися в своїй галузі й зуміти скористатися для практичної діяльності набутими теоретичними знаннями”.